

Gönderim Tarihi: 12.06.2020

Kabul Tarihi: 05.11.2020

12 EYLÜL ARA REJİMİ DÖNEMİNDE TÜRKİYE'DE SİYASİ GELİŞMELER (1980-1983)

The Political Developments during the September 12th Interim Regime
(1980-1983)

Yusuf Ziya KESKİN

Dr. Öğr. Üyesi, Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi,
Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü,
ORCID ID: 0000-0001-6275-7496

Gülsemin AKIN

ORCID ID: 0000-0002-1806-477X
Çalışmanın Türü: Araştırma

Öz

12 Mart 1971 Muhtırası sonrasında çok partili ve parçalı iktidarlara, kötü yönetilen bir ekonomi ile bu sürecin doğrudan etkilediği sosyal gerilim de eklenince, ordu için bir gelenek haline gelen darbe gecikmemiştir. 12 Eylül 1980'de darbeyi gerçekleştiren ve ülkede iktidarını kuran askeri yönetim, darbeye giden süreçteki olumsuzluklardan sorumlu gördüğü siyasetçileri ve partileri, yeni kurup devam ettirmek istediği düzenden tecrit ederek yerine yenilerini koymaya çalışmıştır. Bu süreçte diğer önemli bir hedef, yönetimi devrettikten sonra kendi dönemlerini ve uygulamalarını yargılamayacak bir iktidarı hayata geçirmek olmuştur. 1982 Anayasası ve kurdurdukları partiler ile sivil siyasete etkin müdahil olmayı hedeflemişler ancak halkın sandıktan çıkardığı sonuca müdahale edememişlerdir. Bununla birlikte ordunun devlet mekanizması içerisindeki rolü, yeni tartışmalara kapı aralamıştır.

Anahtar Kelimeler: Ordu, Darbe, Sivil Siyaset, Anayasa

Abstract

After the Memorandum of March 12, 1971, the coup, which became a tradition for the military, was not delayed when the multiparty and fragmented powers were added to the poorly managed economy and the social tension was directly influenced by this process. The military administration, which carried out the coup on September 12, 1980 and established its power in the country, tried to replace the politicians and parties that it considered responsible for the negativity in the process leading to the coup by isolating them from the order that it wanted to establish and continue. Another important goal in this process has been to implement a power that will not judge its own periods and practices after handing over the administration. With the constitution of 1982 and the parties they created, they aimed to participate effectively in civil politics, but were unable to interfere with the result that the people pulled out of the ballot box. However, the role of the army in the state mechanism has opened the door to new discussions.

Keywords: Army, Coup, Civil Politics, Constitution

1. GİRİŞ

1971 tarihinde verilen muhtıranın üzerinden sekiz yıl geçmesine rağmen ülkenin durumunda hiçbir iyileşme olmaması, ordu içinde yeni bir

müdahale fikrini güçlendirmiştir. Siyasi, sosyal ve ekonomik gerilimin giderek artması, 27 Aralık 1979 tarihinde ordu yönetiminin siyasilere bildirmesi için Cumhurbaşkanına bir uyarı mektubu vermesine sebep olmuştur. Ordu yönetiminin bu bildiriye halka açıklamak gibi bir niyeti olmasa da (Evren, 1991, s.330-332) Cumhurbaşkanı kendisine iletilen uyarı mektubundan önce hükümetin lideri Süleyman Demirel'i haberdar etmiş (Birand & Yalçın, 2001, s.91-92) sonrasında da 2 Ocak 1980 tarihinde mektup kamuoyuna duyurulmuştur (Milliyet, 3 Ocak 1980, s.1). Siyasi arenada diğer önemli gündem, Cumhurbaşkanlığı seçimi sorunu olmuştur. 6 Nisan 1980'de görev süresi dolan Cumhurbaşkanı Fahri Korutürk'ün yerine, yüz turdan fazla oylama yapılmasına rağmen yenisi seçilememiştir. Yeni Cumhurbaşkanının seçilememesi, askerlerin siyasetçilere yönelik güvenini bir hayli azaltırken, darbe için de önemli bir gerekçe olmuştur (Aydın & Taşkın, 2017, s.325).

Darbeye az bir süre kala Milli Selamet Partisi lideri Necmettin Erbakan'ın 30 Ağustos kutlamalarına katılmayı reddetmesi ve 6 Eylül'deki Konya Mitingi, darbe sonrasında irticaya karşı alınacak tedbirlerin dayanağı olmuştur. Siyasi çekişme ve söylemler de 12 Eylül'e doğru oldukça sertleşmiştir. Erbakan'ın Adalet Parti'li bakanları istifaya zorlayan gensorularında, Ecevit ile açık ittifakı gözlenmiştir. Ayrıca Ecevit 6 Eylül'de petrol işçileri ile yaptığı toplantıda, siyaset mücadelesini futbol maçına benzetmiş ve işçileri tribünlere inmeye çağırmıştır. Sürecin böyle devam etmesi durumunda birilerinin düdüğü çalarak maçı bitireceğini, dolayısıyla demokrasinin de biteceğini iddia etmiştir (Milliyet, 7 Eylül 1980, s.4). Bu çıkış orduda tepkiye sebep olmuş, yaşanan gelişmeler darbe için askerlere birer bahane olmuştur.

2. 12 EYLÜL 1980 ASKERİ DARBESİ

Tüm bu gelişmeleri alt alta sıralayan ordu, zaten uzun zamandır hazırlığını yaptığı darbe için beklenen zamanın geldiğine inanarak, Türk Silahlı Kuvvetleri İç Hizmet Kanunu'nun 35. maddesinde geçen: “*Silahlı Kuvvetlerin vazifesi; Türk yurdunu ve Anayasa ile tayin edilmiş olan Türkiye Cumhuriyeti'ni kollamak ve korumaktır.*” (MGK Gen.Sek., 1981, s.196) ibaresini gerekçe göstererek harekete geçmiştir. 5 Eylül günü asker, darbenin günü ve saatini ilgili birimlere “Bayrak Harekâtı” kod adıyla iletmiştir. 11 Eylül Perşembe günü her şey normal seyrinde devam ederken, Ankara sokaklarında görülen tanklar herkes için merak konusu olmuş, sebebi sorulduğunda; askerler tarafından NATO'nun verdiği kırmızı alarm kaynaklı bir hareket açıklaması yapılmıştır. Siyasiler bir tersliğin olduğunun farkına varmış, fakat darbe yapılacağı bilgisini kimseye onaylatamadıklarından

beklemeyi seçmişlerdir. Siyasiler için darbe yapılacağı haberi belirsizliğini korusa da, dönemin tek televizyon kanalı olan TRT yöneticileri saatler öncesinden haberdar edilerek sabah 04.00 için yayına hazırlanmaları istenmiştir. Saat 22.00'de askerın matbaalara el koymasına ile darbenin fiili etkisini ilk hisseden basın olmuştur. 12 Eylül gecesi ordu; TRT, PTT, Emniyet başta olmak üzere belirlenen yerlere direniş görmeden el koymuştur. Bayrak Harekâtı Planı'nın *Yollar Açık* parolası sıkıyönetim komutanları tarafından askere ulaştırılması ile sıra siyasilerin gözaltına alınmasına gelmiştir. Siyasilere durumu bildirmek için kendilerine yakın olan siyasetçiler devreye sokulmuş, darbenin halka duyurulması için de Ankara radyosu seçilmiştir. TRT spikeri Mesut Mertcan'ın okuduğu bildiri ile halka darbe yapıldığı duyurulmuş ve ardından Hasan Mutlucan'dan kahramanlık türküleri ve marşlar dinletilmiştir. Bir sivilin sesinden duyurulan darbe haberinin ardından, darbenin lideri olarak Kenan Evren televizyona çıkarak halka darbenin nedenlerini açıkladığı bir konuşma yapmıştır (Birand, 1998, 7.Bölüm). Aynı gün Evren ve Milli Güvenlik Konseyi üyeleri Anıtkabir'i ziyaret ederek, mozoledede saygı duruşunda bulunarak çelenk bırakmışlardır (Milliyet, 13 Eylül 1980, s.6).

Müdahale ile eş zamanlı olarak, Evren'in Genelkurmay Başkanı ve Milli Güvenlik Konseyi Başkanı unvanları ile imzasını taşıyan yazısı siyasetçilere iletilmiştir. Yazıda; ülkenin içine düştüğü anarşi halinin son bulması için ordunun iç hizmet yasına dayanarak yönetime el koyduğu, parlamentonun ve hükümetin feshedildiği ve liderlerin bir süreliğine Hamzakoy ve Uzunada'da misafir edilecekleri iletilmiştir (Doğan, 1985, s.45-46). Bülent Ecevit, Süleyman Demirel ve Necmettin Erbakan gözetim altına alınsa da bir müdahale yapılacağını önceden haber alan Milliyetçi Hareket Partisi lideri Alparslan Türkeş, darbenin ne demek olduğunu ve muhtemel sonuçlarını da düşünerek saklanmayı tercih etmiştir (Ahmad, 1995, s.257). MHP liderinin bu darbeye emin olmadığını husus, darbenin kim veya kimler tarafından yapıldığı olmuştur. Yani darbenin sol cunta tarafından yapılacağı endişesi onu bu yola sevk etmiştir (Aydın & Taşkın, 2017, s.326).

Darbeyle birlikte el konulan siyasi partilerinin arşiv niteliğindeki belgeleri, Türkiye Selüloz ve Kâğıt Fabrikalarına (SEKA) gönderilirken tüm eşya, araç ve gereçleri de hazineye devredilmiştir. Partilerin evraklarının SEKA'ya gönderilmesi sonrasında, CHP'ye ait tarihi değeri olan evrakın ayıklanması ikinci bir emir olarak verilmiştir. Fakat geçen süre de nelerin imha edildiği ya da milyonlarca belge içinden ayıklamanın nasıl ve hangi ölçütlere göre yapıldığı muamma olarak kalmıştır (Doğan, 1985, s.163).

3. DARBE UYGULAMALARI

Siyasi partilerin liderleri Hamzakoy ve Uzunada'ya gönderilirken, partilere mensup diğer parlamenterler de bir ay kadar kalacakları İstihbarat ve Dil Okulu'na gönderilmişlerdir. İstihbarat ve Dil Okulu'nda tutulan yüz kadar parlamenterin hangi ölçülere göre seçilip buraya getirildiği kendi aralarında hep merak konusu olmuş ve bu konuda fikir yürütmeye başlamışlardır. Örneğin Mustafa Kemal Atatürk'e yaptığı hakaret tutanaklarla tespit edilmiş olanlar ya da Nurcu, Süleymancı gibi kesimlerin temsilcilerinin Dil ve İstihbarat Okulunda tutuklu olmadığı dikkate alınarak, son zamanlarda göze batanların gözetim altına alındığı düşünülmüştür. Alparslan Türkeş dışındaki siyasi liderler eşleri ile birlikte bir süre tutulacakları Hamzakoy/Gelibolu ve İzmir/Uzunada'ya gönderilmiştir. Saklanması çok sürmeyen Türkeş, 14 Eylül'de kendisine tanınan sürenin bitmesine altı saat kala teslim olmuş ve Erbakan'ın da gönderildiği Uzunada'ya gönderilmiştir (Milliyet, 15 Eylül 1980, s.6).

Müdahale emir komuta zincirinde hiyerarşiyi bozmayan bir şekilde yapılmış olsa da, asker içinde iktidarın bir an evvel sivillere devredilmesini isteyen “ılımlılar” ile eski siyasileri uzaklaştırıp kendi kuracakları partiler ile yeni bir sistemin taraftarı olan “aşırıları” arasında görüş ayrılığı yaşanmıştır (Ahmad, 1995, s.256). Bu durum askerinin kendi içinde yaşayıp çözdüğü kısa süreli bir fikri ayrışması olarak kalmış, 27 Mayıs müdahalesi sonrası yaşananlar yaşanmamıştır. Evren'in liderliği ve söz sahipliği darbe sonrası kurulan yönetimin her alanında kabul görmüştür.

Darbenin ilk saatlerinde, NATO dâhil uluslararası kuruluşlarla işbirliğinde herhangi bir değişim olmayacağı darbe bildiriyle duyurulmuştur. Türkiye'yi NATO için önemli bir müttefik gören Amerika Birleşik Devletleri darbeye karşı herhangi bir olumsuz tepki vermese de Avrupa Topluluğu ve Avrupa Parlamentosu için aynı şey söylenemez. Avrupalı kuruluşlarda darbenin başında, bu darbenin demokrasiyi tesis için yapıldığı görüşü hâkim olmuşsa da, devam eden günlerde yaşanan olaylar, bu kuruluşlar açısından aksini ispata yetmiştir (Erhan & Arat, 2010, s.83-85; Hale, 2014, s.298-299).

14 Eylül günü Genelkurmay Başkanı Orgeneral Kenan Evren'in Devlet Başkanı ilan edilmesinin ardından, cuntanın liderliğini üstlenecek olan Milli Güvenlik Konseyi'nin kadrosu açıklanmıştır. Konsey Genelkurmay Başkanı Orgeneral Kenan Evren, Kara Kuvvetleri Komutanı Nurettin Ersin, Hava Kuvvetleri Komutanı Tahsin Şahinkaya, Deniz Kuvvetleri Komutanı Nejat Tümer ve Jandarma Genel Komutanı Sedat

Celasun'dan oluşmuştur (Aydın & Taşkın, 2017, s.326). Bu kadronun hemen altında ise Milli Güvenlik Konseyi Genel Sekreterliği görevini üstlenen Orgeneral Haydar Saltık yer almıştır. Ayrıca ülke 13 sıkıyönetim bölgesine ayrılarak belli illerdeki sıkıyönetim tüm ülke için ilan edilmiştir. Valilikler, Belediye Başkanlıkları ve önemli kamu yönetimlerine asker kökenliler atanmıştır. Milli Güvenlik Konseyi bir nevi yol haritası olacak maddeleri, 16 Ekim'de harekâtın amaçları adıyla basın mensuplarına açıklamıştır (MGK Gen.Sek., 1981, s.205).

Ülkenin geldiği durumun baş sorumlusu olarak görülen siyasiler meselesi geçici de olsa halledilip, yönetim ve amaç birliği sorunu da çözüldükten sonra, ordu kendisini alkışlarla karşılayan halka verdiği sözü tutmak için ülkeyi 12 Eylül'e götüren anarşi meselesine odaklanmıştır. Sıkıyönetimin ilanı yapıldıktan sonra önceden tespit edilmiş olan sıkıyönetim komutanları görev yerlerine giderken, *“ülkede devlet otoritesinin tesisi, asayiş, emniyet, huzur, can ve mal güvenliğinin sağlanması, için; lüzum görecekları her türlü tertip ve tedbiri almaya yetkili kılınarak...”* (Resmi Gazete, 12.09.1980, S.17103, s.7-10) tam yetkiyle donatılmışlardır. Daha önceden kararlaştırıldığı gibi, bakanlık, bağımsız genel müdürlükler ve önemli kuruluşlara atanan subaylar da 12 Eylül günü görevlerine başlamışlardır (Evren, 1991, s.11). Fakat darbenin var olan yönetim boşluğunu doldurmak için değil de var olan anarşiye dur demek için yapıldığı asker tarafından en temel neden olarak açıklandığından, anarşinin kaynağına inme ve o kaynağı kurutma öncelikli hal almıştır. Bu nedenle anarşinin kaynağı olarak görülen sendikalar ve gençlik hareketleri ilk hedef olarak seçilmiştir. Önceden isimleri bilinenler ve darbe sonrası isimleri tespit edilenlere bir de darbenin ardından yapılan asılsız ihbarlarla yeni isimler eklenmiştir. Suçlu suçsuz ayırt edilmeden yapılan gözaltılar ve sonrasında yapılan sorgulamalarda yaşananlar, devletin personel ve cezaevi şartlarının ne kadar yetersiz olduğunu bir kez daha ortaya çıkarmıştır (Bölügiray, 1991, s.55-56).

İstihbarattan askerlere ulaşan bilgilere göre, DİSK'in (Türkiye Devrimci İşçi Sendikaları Konfederasyonu) on beş bin silahlı militanı vardı. Dolayısıyla darbeye karşı en büyük direniş DİSK'ten gelebilirdi. Bununla birlikte askerler sağ ve sol ayrımı yapılmadığını ispat etmek istercesine DİSK ve MİSK (Türkiye Milliyetçi İşçi Sendikaları Konfederasyonu) yöneticilerine teslim ol çağrısı yapmıştır. Hakkında bu kadar istihbaratın olduğu, askerlerce darbe sonrası en büyük direnişin beklendiği kesim olan DİSK yöneticileri, beklenin aksine teslim ol çağrısına ilk ve en coşkulu koşanlar olmuştur (Birand, 1998, 7.Bölüm). Anarşinin diğer kaynağı olarak

görülen okul ve üniversitelere sıra geldiğinde, önce sakıncalı görülen öğretmen ve akademisyenlere işlerinden el çektirilmiş, sonra da süreçte öne çıkan öğrenciler gözaltına alınmıştır. Üniversiteleri denetim altına almak ve başıbozukluğu gidermek için İhsan Doğramacı Başkanlığında Yüksek Öğretim Kurumu (YÖK) adıyla yeni bir yapı oluşturulmuştur.

4. HÜKÜMET KURMA ÇALIŞMALARI VE BÜLENT ULUSU HÜKÜMETİ

Ülkenin üst düzey yönetim kadrosu açıklandıktan sonra, sıra hükümeti kurmaya gelmiş ve bunun için uygun bir isim aranmaya başlanmıştır. Yeni hükümeti kurması için ilk kapısı çalınan Güven Partisi'nden Emin Paksüt olmuştur. Evren anılarında, Emin Paksüt'ün, yaşının geçkin olduğunu söyleyerek görevi üstüne almak istemediği yazmıştır. Ayrıca, Emin Paksüt'ün yaradılışı gereği emir almaya pek de müsait olmadığından bu görevi almadığını, kendilerinin hükümete müdahale edeceğini bildiğini eklemiştir (Evren, 1991, s.12). Paksüt'ün bu görevi reddi sonrasında hükümeti kurma görevi Turhan Feyzioğlu'na götürülmüştür. Bu görevin Feyzioğlu'na teklif edilmesinde, onun Atatürk'e olan sadakatinin asker için inandırıcı olması önemli rol oynamıştır (Doğan, 1985, s.44-45). Feyzioğlu askerini verdiği bu görevi kabul etmiş ve kabineyi kurma çalışmalarını başlatmıştır. Askerler önceliği ekonomiye vermiş, 12 Eylül öncesinin son hükümetinde Demirel'in sağ kolu olan Turgut Özal, bu iş için uygun görülerek Genelkuruma çağırılmıştır. Davete icabet eden Özal, Genelkuruma gittiğinde beklemediği bir isim olan Feyzioğlu ile karşılaşmıştır. Feyzioğlu tarafından Özal'a Dış İlişkiler Bakanlığı teklif edilmiştir. Özal, Ekonomiden Sorumlu Başbakan Yardımcılığı görevini üstlenmek istediğini söylemiş ve isteği kabul edilmiştir. Görüşmeden sonra Milli Güvenlik Konseyi Genel Sekreteri Haydar Saltık'ın yanına giden Özal, dört siyasi lider gözetim altındayken bir başka siyasi lidere hükümeti kurma görevinin verilmesinin doğru olmadığını söylemiştir (Birand, 1998, 7.Bölüm).

İlerleyen günlerde Feyzioğlu projesi hayata geçirilememiştir. Feyzioğlu'nun hükümeti kurmaktan vazgeçmesi veya geçirilmesinde; Feyzioğlu'nun hükümeti kurma görevini, AP ve CHP'nin ılımlı siyasetçilerinin de yeni hükümette görev alması koşulu ile kabul etmesi önemli rol oynamıştır. Ayrıca Feyzioğlu'nun çok az bir vekil desteğine sahip olması, askerlerin görevi ona vermekten vazgeçmesinde diğer önemli bir etken olmuştur. Hükümeti kurma işinde başa dönen Evren; dört kuvvet komutanı, MGK Genel Sekreteri Saltık, dokuz sıkıyönetim komutanı ve dört üst düzey komutandan oluşan Yüksek Askeri Konseyi toplayarak yeni isim

arayışına girmiştir. 18 Eylül’de yaptıkları toplantıda yeni hükümeti kurmak üzere emekli Oramiral Bülent Ulusu üzerinde anlaşmışlardır. Ulusu’nun hem 12 Eylül’ün hazırlıklarına katılması hem de fikri uygunluğu onun bu göreve getirilmesinde önemli etkenler olmuştur (Hale, 2014, s.295). Hükümetin başına geçecek isim belirlendikten sonra ordu, 12 Eylül öncesi hep kurulmasını istediği AP-CHP destekli bir koalisyonu hayata geçirmek için bu fırsatı değerlendirmeye çalışarak, AP ve CHP’li siyasilere yeni hükümette görev almaları için teklif götürmüş, fakat istenen olmamıştır¹.

CHP-AP destekli hükümet hedefi gerçekleşmeyince, Ulusu 21 Eylül 1980 tarihinde hiçbir parti ile münasebeti olmayan teknokratlardan oluşan 27 Bakanlı hükümetini açıklamıştır (Milliyet, 22 Eylül 1980, s.1). Bu kabinede dikkat çeken iki isim, Ekonomiden Sorumlu Başbakan Yardımcılığı görevine getirilen Turgut Özal ve Maliye Bakanlığı görevine getirilen Kaya Erdem olmuştur. Yeni yönetimin Özal tercihinde, 24 Ocak Kararlarının uygulanmaması halinde ülkenin kötü ekonomik şartlarla karşı karşıya kalacağı ve Özal’dan başkasının bu programı hayata geçiremeyeceğine inanılması etkili olmuştur. Bunun yanında Özal’ın Dünya Bankası ve IMF ile yakın ilişki içinde olması da diğer önemli etkenlerdir. Partisinden hiç kimsenin yeni hükümette görev almasına izin vermeyen Demirel, yeni kabinede Özal’a izin vermiş ve süreci şöyle açıklamıştır: “*Şimdi bizim başladığımız ekonomik olayı devam ettiriyorsunuz. Çok iyi, başka çıkar yolu da yoktu. Doğrusu budur. Bunu devam ettirirken de Sayın Özal’a sahip çıkın, diye Kenan Evren’e haber gönderdim*” (Birand, 1998, 7. Bölüm) Bu görevlendirme ile bir bakıma ekonomide Demirel’in politikalarının devamı sağlanmıştır.

5. SİYASET YASAKLARI VE LİDERLERİN YARGILANMALARI

“*27 Mayıs’tan sonra idam edilenlerin ne hale geldiğini biliyoruz. Şimdi anıt mezar yapıldı.*” (Birand, 1998, 7. Bölüm) Evren’in bu sözü, darbe sonrası siyasilere yönelik uygulamaların temel gerekçesi olmuştur. Siyasiler için sürgün yolunu seçen askerler bunu zaman kısıtlaması ve sürgün sonrası yaptırımlarla desteklemişlerdir. 11 Ekim tarihinde AP ve CHP liderlerinin gözetim süreleri biterken MHP ve MSP liderleri için yargılama süreci başlamıştır. Milletvekilleri için de aynı şey olmuş, AP vekillerden birkaç istisna dışında CHP’li vekiller ise tamamen 11 Ekim

¹ Kenan Evren: “*Dedik ki ilk başlangıçta AP’den 2 CHP’den 2 Bakan seçelim ve onların yapamadığı koalisyonu biz yapalım. Ama bunda muvaffak olamadık. Çünkü liderleri ile görüşmek suretiyle onların muvafakatlerini almak istediler, liderler de onlara muvafakat etmediler*” (Bakınız: Birand, 12 Eylül Belgeseli 7. Bölüm.)

gecesi İstihbarat ve Dil Okulu'ndan tahliye edilmişlerdir (Milliyet, 12 Ekim 1980, s.1).

CHP ve AP liderleri Hamzakoy'daki gözetim süreleri bitip, herhangi bir yargılamaya tabii tutulmamışlarsa da, bu durum onlar için bir bakıma şartlı tahliye olmuş ve yaptırımlar başlamıştır. İki lidere 11 Ekim günü Esenboğa Havalimanında Milli Güvenlik Konseyi Sekreteri Haydar Saltık imzasıyla sunulan tebligat ile hem diğer liderler gibi siyasetten menleri sağlanmış, hem de serbest kalmalarına karşılık yeni yönetimi zora sokmayacaklarına yönelik teminatlar istenmiştir (Kurtbaş & Soysüren, 2017, ss. 68-69). Her iki lider bu tebligata imza atmış olsa da, sonraki tutumları ile bu tebligat kadar birbirlerinden de ayrı yollar izlemişlerdir. Evine dönen Ecevit partileri tarafından hâlâ partinin lideri olarak görülmesine rağmen, görevinden istifa etmeyi seçmiştir.

CHP ve AP liderleri siyasi davalarını dışarıda yürütürken, MHP lideri Türkeş ve 200 partilisinin yargılamaları başlamıştır. Siyasi kargaşanın ve 600 kişinin ölümünün suçlusu olarak görülen Türkeş için Ekim ayında tutuklama kararı çıkmış ve bozulan sağlığı nedeniyle serbest kalacağı Nisan 1985'e kadar cezaevinde kalmıştır. Terör faaliyetleri ile suçlanmasa da MSP lideri Erbakan'da irticai faaliyetler ile suçlanarak 15 Ekim 1980'de 21 MSP yöneticisiyle birlikte 'MSP'yi illegal bir cemiyete dönüştürmek ve laikliğe aykırı davranmak' suçlamasıyla tutuklanmıştır (Milliyet, 16 Ekim 1980, s.6). 24 Temmuz 1981'de serbest bırakılan Erbakan, 1983'te hakkında verilen hüküm Askerî Yargıtay'ca bozulduktan sonra 14 Şubat 1985'te beraat etmiştir. Her iki lider de yargılamaların yanı sıra diğer siyasi liderler gibi siyasetten men edilmiştir (Hale, 2014, s.300).

Partilerin kapatılmayacağına dair garantiler verilse de Milli Güvenlik Konseyi sonraki zamanlarda partiler hakkında alacakları kararlarda bahane olarak kullanacakları:

1)12 Eylül sonrası kurulan Bülent Ulusu Hükümeti'nde görev önerilen veya eski görevlerine devam eden parlamenterlerin görevi kabul edip etmeme konusunu liderlerine danışmaları.

2)12 Eylül sonrası Milli Güvenlik Konseyi'nin aldığı tüm kararlara ve Devlet Başkanı Kenan Evren'in tüm uyarılarına rağmen liderlerin buna uymakta direnmesi sebeplerini içeren bu iki maddelik bildirin ardından, 2 Haziran 1981 tarihinde alınan 52 numaralı kararla; her kademedeki, her türlü siyasi parti faaliyetleri yasaklanmıştır (Doğan, 1985, s.132). Bu kanunu 16 Ekim 1981'de çıkarılan, tüm siyasal partilerin fesih edildiğini duyuran kanun izlemiş, gerekçe olarak da demokratik düzenin işlenmesine engel olan sebeplerin ortadan kaldırıldığı söylenmiştir (Evren, 1991, s.418; Sarıbay,

2010, s.52). Darbe ile siyasi faaliyetleri dışındaki işlerini, atanan kayyumlar vasıtasıyla yürüten partiler tam manasıyla kapatılmıştır. Darbenin başında bu kadar güvence verilmesine rağmen niçin böyle bir şey yapıldığı hakkında çokça fikir yürütülmüştür. Eski siyasi liderlerin tekrar iktidara gelme olasılığı, partilerin kapatılmasındaki en büyük etken olmuştur. Dolayısıyla siyasi liderlerin ziyaretçi kabulleri, yemekli toplantıları gibi faaliyetleri partilerin kapatılmasında sadece birer bahane olmuştur (Bölügeray, 1991, s.94). Ayrıca siyasetten arındırılmış bir Danışma Meclisi kurulmaya çalışılmış ve Danışma Meclisinin siyasete bulaşması ihtimali, siyasi partiler ortadan kaldırarak yok edilmeye çalışılmıştır (Aydın & Taşkın, 2017, s.332). Siyasi partilerin kapatılmasının ardından televizyonda bir konuşma yapan Evren, siyasilerin 12 Eylül sonrası uygulanan siyaset yasaklarına uymayarak siyasete devam ettiğini, bu tavırlarıyla yeni yönetime yardımcı olmadığını ve eski siyasilerin seçimlerle meclise girmesi halinde yapacakları çekişmelerle ülkeyi 12 Eylül öncesine götüreceklerini iddia etmiştir (Evren, 1991, s.419-422). Ayrıca 29 Ekim 1981 yılında, yani partilerin kapatılmasından on üç gün sonra, göreve başlayacak olan Danışma Meclisi yasasının bir maddesine: “*Danışma Meclisi’ne mevcut siyasi partilerden kontenjan üyesi aday gösterilemez*” ibaresi eklenmiştir (Doğan, 1985, s.133). 1982 Anayasasında da partilerle ilgili kısıtlamalara yer verilmiştir. Anayasanın geçici 4. maddesinde, 12 Eylül öncesinin siyasi liderlerinin iki dönem milletvekili seçilemeyeceği ibaresi yer almıştır. Anayasada siyasi faaliyetler için getirilen kısıtlamalar bununla sınırlı kalmamış, ayrıca: “*Siyasi partiler yurt dışında teşkilatlanıp faaliyette bulunamaz. Kadın kolu, gençlik kolu ve benzeri şekilde ayrıcalık yaratan yan kuruluşlar meydana getiremez. Vakıf kuramazlar...*” ibareleri eklenmiştir (Evren, 1991, s.285, 278)

6. 1982 ANAYASASI’NIN HAZIRLANMA SÜRECİ VE HALKOYUNA SUNULMASI

Evren’in daha darbenin ilk günleri olan 30 Eylül 1980 tarihinde, Kara Harp Akademisinin ders yılı açılışında yaptığı konuşmada değindiği siyaset-asker ilişkisi, askerın siyasete bulaşma korkusuna işaret etmiştir (Evren, 1991, s.81-83). Planlanan kontrollü siyasete dönüş için uygun ortamın hazırlanması adına, gerekli düzenlemeler yapılmaya başlanmıştır.

Milli Güvenlik Konseyi ve Danışma Meclisi olarak iki kanatlı kurulması planlanan “Kurucu Meclis” hakkında kanun 29 Haziran 1981’de Milli Güvenlik Konseyinde kabul edilmiştir. 160 üyeli Danışma Meclisi’nin 40 üyesini doğrudan seçen Milli Güvenlik Konseyi, kalan 120 üyesini de valilerin teklif ettiği adaylar arasından seçme yetkisini de üzerine almıştır. (Kurtbaş ve Soysüren, 2017, s.67-70) Bu meclisin bir kolu olan ve

anayasayı hazırlayacak olan Danışma Meclisinin üye seçiminde en dikkat edilen şey, siyasetle uğraşmamış kişilerin meclise seçilmesi olmuştur. Bu konuya titizlikle eğilen Milli Güvenlik Konseyi, Danışma Meclisi'ne seçtiği isimleri açıkladıktan sonra, siyasi partilerin feshine dair yasayı açıklamıştır. Danışma Meclisi'nde anayasa hakkında fikir sorulacaklar, meslek kuruluşlarından, sendikalardan, akademik çevrelerden ve hakkında dava açılmamış eski siyasetçilerden seçilmiştir. Ayrıca Sened-i İttifak'tan o güne kadar ki tüm anayasa metinleri de incelenerek, yeni anayasanın hazırlık çalışmaları sürdürülmüştür (Karatepe, 1997, s.251-252).

23 Ekim 1981 tarihinde çalışmaya başlayan Danışma Meclisi, anayasayı hazırlaması için Prof. Dr. Orhan Aldıkaçtı başkanlığında bir Anayasa Komisyonu oluşturmuştur. Komisyonun hazırladığı taslak, Danışma Meclisi tarafından 23 Eylül 1982 tarihinde yapılan oylamayla kabul edilerek Milli Güvenlik Konseyi'ne sevk edilmiştir. Milli Güvenlik Konseyi, bünyesinde oluşturduğu Anayasa Komisyonu vasıtasıyla taslağı inceleyerek şekillendirmiştir. Anayasa Komisyonu Danışma Meclisi'nin 193 madde ve 11 geçici maddeden oluşan metnindeki 8 maddeyi aynen kabul ederken 32 maddeyi de yalnızca madde numarası veya kenar başlığını değiştirerek aynen kabul etmiş ve 5 maddeyi tümünden çıkarmıştır. Kalan maddelerin tümünde değişiklik yaparak kabul etmiş, 5 maddeyi de tamamen kendi yazarak eklemiştir. Danışma Meclisi metnindeki bazı maddelerin birleştirilmesiyle Anayasa Komisyonu 177 madde, 15 geçici maddeden oluşan bir metni Milli Güvenlik Konseyi'ne getirmiştir. Milli Güvenlik Konseyi'nin yaptığı değişiklikler için Evren'in açıklaması, "*katı kuralları değiştirdik*" şeklinde olmuştur (Kurtbaş ve Soysüren, 2017, s.77).

12 Eylül öncesi Milli İstihbarat Teşkilatı'ndan sıkıyönetim komutanlıklarına gönderilen istihbarat raporlarının girişinde yer alan "*61 Anayasasının sağladığı geniş özgürlüklerden de yararlanarak...*" ibaresi, 1961 Anayasasının suçlanması için yeter sebep olarak görülmüş ve 1961 Anayasasında verildiği söylenen o özgürlüklerin hiç birisi 1982 Anayasasında yer almamıştır (Bölügiray, 1991, s.41). Yeni anayasada bunlar hak ve ödevler başlığı altında; vatandaşlık hakkı, seçme ve seçilme hakkı, siyasi parti kurma, partilere girme hakkı, kamu hizmetlerine girme hakkı, vatana hizmet ve dilekçe hakkı gibi sıradan bir vatandaşın devletin çizdiği sınırlar çerçevesinde kullanabileceği haklar olarak düzenlenmiştir. 1982 Anayasası, 1961 Anayasasında hep eleştirilen, egemenlik hakkının anayasa da gösterilen yetkili organlara verilmesine tepki olarak yasama organını güçlendirmiştir. Yürütme organı yetkilerini Cumhurbaşkanı ve Bakanlar Kurulu arasında paylaştırsa da bu paylaşımın Cumhurbaşkanı lehine olduğu ayrı bir gerçektir (Karatepe, 1997, s.268-269). Bir teraziye benzeyen anayasa

da bireysel özgürlüklerin fazla olmasının anarşiyi, devletin gücünün fazla olmasının da baskıcı bir rejimi getireceğinden korkulsa da, terazinin devlet kefesi ağır basmıştır. Dolayısıyla bu yönüyle anayasadaki kısıtlayıcı hükümlerin varlığı göz ardı edilemez.

Yeni Anayasanın tartışmaya açık olması, eleştirinin serbest olduğu manasında değildir. Sadece lehinde konuşulabilen anayasaya eleştiri gelmemesi için, 12 Şubat'ta çıkarılan yasa ile kapatılan partilerin liderlerinin anayasa hakkında yorum ya da eleştiri yapmasının önüne geçilmiştir (Ahmad, 1995, s.261). Yeni anayasa hakkında konuşması yasaklananlar arasında siyasi yasağı olan tüzel kişi, topluluk ve derneklerde sayılmıştır (Özsoy, 2010, s.108-109). Böylece Evren'in yaptığı konuşmalar dışında halkı yönlendirecek her türlü girişimin önüne geçilmek istenmiştir. Yeni anayasanın güçlü bir muhalefetle karşılaşarak halktan ret oyu alması ihtimaline karşı, anayasanın geç gelmesi demokrasinin de geç gelmesi ile bağdaştırılmıştır. Bu süreç, askerin ortam uygun olmadan iktidardan gitmeyeceği gerçeğini her geçen gün biraz daha güçlendirmiştir. Evren'de çıktığı yurt gezileri dâhil her fırsatta bunu dile getirerek, anayasaya evet diyerek sivil siyasete daha yakın olun, vurgusu yapmıştır (Doğan, 1985, s.263-264).

1961 Anayasasının halkoyuna sunulması sırasında muhaliflerin kullandığı, “*hayırda hayır vardır*” sloganı, 1982 Anayasası'nın halkoylaması sırasında evet veya hayır ifadelerinin kullanılmamasına sebep olmuş, “Evet” ve “Hayır” yerine ‘Kabul’ ve ‘Ret’ ibarelerinin kullanılmasına karar verilmiştir. Anayasanın Halk Oyuna Sunulması Hakkında Kanun, zarfların dışından içindeki oy pusulalarının rengini belli etmeyecek şekilde tasarlanmasını esas almıştır. Ancak seçim zamanı zarflar şeffaf hazırlanmış olduğundan, vatandaşların kullandıkları oyun rengi kolaylıkla anlaşılmıştır. Önlemler bununla da sınırlı kalmamış, ayrıca sandıkların başında güvenlik güçleri nöbet tutmuştur (Kurtbaş ve Soysüren, 2017, s.79-80).

6 Kasım 1983 tarihinde halkın oyuna sunulan anayasa, 1.626.431 "red" (% 8.63) oyuna karşılık, 17.215.559 "kabul" (% 91.37) oyu almıştır. Bu oran 1961 Anayasasının % 61.5 olan "evet" oylarına göre çok yüksek bir kabul oranını yansıtmaktadır². Kabul oranının bu kadar yüksek

² Halk Oylaması Sonuçları: 2007, 1988, 1987, 1982, 1961, <http://www.tuik.gov.tr> (11.01.2019). 1982 Anayasasına ve Kenan Evren'in 7 yıllık Cumhurbaşkanlığına halk; 16.945.545 kabul oyuna karşılık, 1.594.761 red oyu vermiştir. <https://anayasa.tbmm.gov.tr/1982.aspx> (11.01.2019). TÜİK verilerinde ise evet oyu, 17.215.559; hayır oyu, 1.626.431 olarak verilmiştir. (tuik.gov.tr/IcerikGetir.do?istab_id=147).

çıkmasında; MGK'nın partiler üstü görünümü, basın sıklıkta denetim altında tutulması, siyasi partilerin kapatılmış olması, 1980 öncesinin halkta derin izler bırakması, şiddet olaylarına tepki, eski siyasi iktidarlara güvensizlik ve referandumun sonucunun "red" çıkması halinde olacakların belirsizliği sayılabilir. Ayrıca halkın 1982 Anayasasına verdiği yüksek oy ve yüksek katılım oranı, askerinin halkın desteğine sahip olmadığı savını zayıflatmış, askerinin alacağı her kararda halkın desteğine sahip olduğu ve olacağı fikrini de doğurmuştur. Bununla birlikte halkta da sivil rejime geçileceği inancı iyice yerleşmiştir (Karpas, 2015, s.270-271).

7. SİYASİ PARTİLERİN KURULMA SÜRECİ

Danışma Meclisi tarafından hazırlanan 1982 Anayasası'nın referandumda aldığı yüksek oy, 24 Nisan'da kabul edilen 2820 sayılı Siyasi Partiler Kanunu ile 12 Eylül sonrası mola verilen partili siyasi hayata dönülmenin önünü açmıştır (Yücel, 2006,s.53; Resmi gazete, 24.04.1983, S.18027). 1983 yılının Kasım ayında seçimlere gidileceği açıklandıktan sonra; Milliyetçi Demokrasi Partisi, Anavatan Partisi, Büyük Türkiye Partisi, Halkçı Parti, Doğru Yol Partisi, Sosyal Demokrasi Partisi, Muhafazakâr Parti, Refah Partisi, Yeni Doğuş Partisi, Yüce Görev Partisi, Bizim Parti, Huzur Partisi, Yeni Düzen Partisi, Fazilet Partisi, Bayrak Partisi, İslahatçı Demokrasi Partisi olarak, on altı parti kurulmuştur (Sarıbay, 2010, s.52-53).

Demokratik düzene geçilmesine karar verilmesinde, halka verilen sözler yanında başka nedenler önemli rol oynamıştır. Ordu; uzun sürecek 12 Eylül yönetiminin, ordu içindeki genç ve radikal subaylar arasında bir karşı devrim fikri doğurması olasılığına karşı, mümkün olan en kısa sürede siyasetten çekilmeyi hedeflemiştir. Bunun yanında Türkiye'yi NATO açısından önemli bir pozisyonda gören Amerika, askeri yönetime karşı aşırı bir tepki vermemiş, Türkiye'ye olan desteğinin devam etmesini ülkede demokrasinin tekrar tesisine bağlamıştır. Avrupa merkezli olan Avrupa Konseyi, Avrupa Parlamentosu ve Uluslararası Af Örgütü gibi kuruluşlar, insan hakları ve işkence ile ilgili raporlarla askeri yönetim üzerindeki baskısını artırmıştır. Ayrıca darbeden hemen sonra Avrupa Topluluğu'nun daha evvel planladığı yardım paketi durdurulmuş ve Avrupa Asamblesi'ndeki Türk delegasyonu geri gönderilmiştir. MGK'nın sivil rejime izin vermesinde Avrupa ve Amerika'nın bu tutumları inkâr edilse de, hem üyelerin Avrupa Asamblesine tekrar kabul edilmesine askeri yönetimin verdiği önem, hem de sürekli inkâr edilen insan hakları ihlalleri iddiası, bu fikirlerin ne kadar önemsendiğinin kanıtı sayılmıştır (Hale, 2014, s.298-299).

Sivil siyasete dönüş kararı alınmış olsa da siyasi faaliyetler kendi akışına bırakılmamıştır. Askeri yönetim, radikal partilerin kurularak kitleleri

kendi iktidarlarına karşı harekete geçirme riskine ve 1970 öncesinin seçim sistemi ile mecliste yer bulmuş küçük partilerin yarattığı siyasi istikrarsızlığın tekrarlanmasına engel olmak için üç formül geliştirmiştir. Bunlar, 1982 Anayasası, 1983 tarihli Siyasal Partiler ve Milletvekili Seçim Yasalarıdır (Sakallıoğlu, 1996, s.1248).

Anayasa hazırlanırken bizzat Milli Güvenlik Konseyi tarafından anayasaya konan geçici 4. madde ile 12 Eylül öncesinin siyasi partilerine kısıtlayıcı hükümler getirilmiştir (Evren, 1991, s.285). Milli Güvenlik Konseyi uygulamak istediği “*sınırlı çok parti sistemi*” ile partilerin seçime katılım oranlarını sınırlamayı planlamış, bu planını veto mekanizması ve barajlı seçim sistemini kullanarak hayata geçirmiştir. Veto yoluyla seçime girecek partiler daha kuruluş aşamasında sınırlandırılırken, ülke genelinde %10 oy alma anlamına gelen baraj sistemiyle de küçük ve işlevsiz partiler saf dışı bırakılmış, bu yolla asgari sayıda partinin rekabeti amaçlanmıştır. Ayrıca partilere, illerin en az 3/2 sinde örgütlenmeleri ve yine illerin yarısında aday göstermeleri şartı da getirilmiştir (Sarıbay, 2010, s.52-53).

Milli Güvenlik Konseyi 2820 sayılı Siyasal Partiler Kanunu’nda yer alan, *siyasal partilerin milletvekili seçilme yeterliliğine sahip en az 30 kişi tarafından kurulması şartı* gereği, partilerin kurucu listesini incelemeye başlamıştır. Seçimlere girmesine izin verilmeyecek partiler, kurucu listelerindeki kurucu sayılarında yapılan vetolarla 30’un altına indirilmiş, böylece seçim yarışından elenmiştir. Asker, yaptığı vetolarla seçimlere kendilerinin deyimiyle “iki buçuk” yani üç partiyi sokmuştur. Hükümetin destekleyip iktidar için tasarladığı sağ oylara aday Milliyetçi Demokrasi Partisi, sol oylar için tasarlanmış Halkçı Parti -ki bu partinin aynı zamanda muhalefet partisi olması- düşünülmüştür. Üçüncü parti ise MGK’nın buçuk tabiri kullandığı Turgut Özal’ın Anavatan Partisi olmuştur (Yücel, 2005, s.53-54).

Kurulacak partilerin gerçek görevini yapamayacağı ve gerçekten görev yapmak isteyen partilere izin verilmeyeceği konusunda Demirel ve Ecevit hem fikir olmuşsa da, bunu halka ve partililerine gösterme yolları farklı olmuştur. Ecevit, duruma boyun eğmişken, Demirel bir parti kurarak durumun bu yolla halka gösterilebileceğine inanmıştır (Doğan, 1985, s.221). Bu yüzden parti kurma çalışmalarında bizzat olmasa da perde gerisinden hep yönlendirici olarak katılmış ve çabasını halka delil olarak sunmuştur. Ecevit ise solda lider olarak tanınmasına rağmen yalnız bırakıldığını düşünüp, kendini parti kurma çalışmalarından uzak tutmuş, hatta bir parti kurulmasına da karşı çıkmıştır. Bununla birlikte solda Ecevit’e rağmen parti kurma çalışmaları devam etmiştir.

8. SAĞDA SİYASİ GELİŞMELER VE PARTİ KURMA ÇALIŞMALARI

Milli Güvenlik Konseyi sağda iki, solda bir parti olmak üzere üç partili düzen kurmaya çalışsa da³, sağdan ve soldan konseyin aldığı tüm önleyici tedbirlere rağmen bu denklemi bozacak hamleler gecikmemiştir. Siyasi yasakları devam etmesine rağmen alenen olmasa da Demirel ve ekibinin parti kurma çabaları devam etmiştir. 12 Eylül'den bir ay sonra serbest bırakılan Demirel, siyasetle uğraşmayacağına dair konseye teminat verse de, faaliyetlerinden geri durmamıştır. Adalet Partisi'nin emekli bir asker olan Ragıp Gümüşpala liderliğinde kurulması, 1980 darbesi sonrası Demirel için çıkış noktası olarak görülmüş ve kurmayı planladığı partinin liderliği için her üçü de asker kökenli olan Ali Fethi Esener, Turgut Sunalp ve Bedrettin Demirel'i belirlemiştir (Doğan, 1985, s.255-256). Demirel genel başkanlık için ilk etapta bu üç emekli askeri düşünse de, DP geleneğinin takipçisi olduğunu göstermek adına, genel başkanlık için ilk teklifi Celal Bayar'a götürmüştür. Ayrıca kuruluş aşamasında, Hüsamettin Cindoruk'un bir demecinde, "*Biz yeni parti kurmayacağız, partimizi açacağız*" demesi, AP tabanına bir mesaj olduğu gibi, kurulacak partinin DP-AP çizgisinin devamı olacağı izlenimini vermiştir (Çavuşoğlu, 2009, s.185-186). Demirel gizli lider olarak kurdurduğu Büyük Türkiye Partisi'ne, Bayar'ın genel başkanlığı kabul etmemesi sonrasında, Evren'in tüm ikazlarına rağmen, emekli bir Orgeneral olan Ali Fethi Esener'i genel başkan yapmıştır (Yücel, 2005, s.68-69).

BTP kurucuları, partinin kapatılmasını sağlayarak bir husumet cephesi oluşturmak istercesine, kuruluşundan bir gün sonra gerçekleşen büyük katılım töreniyle, askeri daha da tedirgin etmiştir. AP kadrolarının eskiye oranla daha büyük bir güçle iktidara gelmesi ihtimali göz önüne alınarak, 31 Mayıs 1983 günü MGK'nın 79 sayılı kararıyla parti kapatılmış, 14 siyasetçi Zincirbozan'da mecburi ikamete gönderilmiştir (Milliyet, 1 Haziran 1983, s.1). Ancak partinin kapatılması ve uygulanan zorunlu ikamet, Demirel ve ekibi için caydırıcı olmamıştır. AP'liler Zincirbozan yolunda da

³ "*Sağda bir solda bir partiye müsaade etseydik, sağdaki parti çok fazla oy alacaktı. Anayasayı değiştirmeye yeter oy alır diye korktum. Solda iki partiye müsaade etseydik sol parçalanır, çok zayıf, belki barajı da geçemezlerdi. Ondan korktuk*" (Bkz: Mehmet Ali Birand, *12 Eylül Belgeseli: 9. Bölüm Demokrasiye Dönüş* (32. Gün Arşivi), <http://youtu.be/3UBjF4aaMgor> (22.11.2019).

³ Kenan Evren: "*İnönü çok efendi, çok nazik, terbiyeli bir adamdı. Ama bendeki intiba şu idi, bu işin adamı değil. Politika onun işi değil. O ilim adamı. Ben yürüteceğinden şüpheliydim*" (Bakınız: Birand, *12 Eylül Belgeseli 9. Bölüm*,).

Türk siyasi tarihinde önemli bir yer bulacak olan Doğru Yol Partisi'nin kuruluşunu ve diğer ayrıntıları tartışmaya başlamışlardır (Çavuşoğlu, 2007,190-192).

12 Eylül sonrası kapatılan diğer bir parti olan Milli Selamet Partisi, Ali Türkmen liderliğinde 19 Temmuz 1983 tarihinde Refah Partisi adıyla 31 kişilik kurucu kadro ile kurulmuştur. Ancak Erbakan'ın Refah Partisi'nde Milli Güvenlik Konseyi'nin 79 sayılı bildirisine takılarak kapatılmıştır. Siyasi faaliyetler serbest bırakıldığında diğer bir yasaklı lider olan Türkeş halâ hapisanede olduğundan, MHP'liler siyasete başka bir liderle girmiştir. Anayasayı hazırlayan Danışma Meclisi içinde yer alan ve anayasanın tümüne ret oyu veren tek isim olan Mehmet Pomak, MHP kadrolarının kurduğu Muhafazakâr Parti'ye lider olarak seçilmiştir. Parti, Milli Güvenlik Konseyi tarafından 26 Temmuz 1983 tarihinde genel başkanı da dâhil yapılan vetolarla seçim yarışından men edilse de, partinin yeniden teşkilatlanması gecikmemiştir. Parti ikinci olarak Ahmet Özsoy başkanlığında teşkilatını kurmuş, fakat 16 Ağustos 1983 tarihinde aldığı vetolarla seçim yarışına katılamamıştır (Yücel, 2005, s.75-77). Milli Güvenlik Konseyi veto yetkisini sadece herhangi bir partiden aday olanlar için değil, bağımsız adaylar içinde işletmiş ve bu dönemde 428 bağımsız aday veto edilmiştir (Doğan, 1985, s.394-395).

8.1. Milliyetçi Demokrasi Partisi (MDP)

12 Eylül öncesinin siyasi liderleri, siyasetten kopmamak adına girişimlerde bulunsalar da, askerın kafasında iktidara aday hatta iktidarın yeni lideri olacak yepyeni bir siyasi lider imajı belirlenmiş ve o imaja uygun bir isim aranmaya başlanmıştır. Sağ seçmene hitap edecek bir devlet partisi şeklinde düşünülen bu partiye lider olarak seçilen isim, 12 Eylül sonrasının Başbakanı emekli Oramiral Bülent Ulusu olmuştur. Ulusu; Evren ve diğer Milli Güvenlik Konseyi üyelerinin ısrarıyla kabul ettiği bu işin altından kalkamayacağını, hem Başbakanlık hem de parti kurma işlerini bir arada yürütemeyeceğini, bu yüzden sağlığının bozulduğunu sürekli dile getirerek Evren'den bu görevden affını istemiştir. Evren, bu görevi üstlenecek birini bulup bulamama konusunda tereddütte olduğundan onun bu isteğine uzun süre dirense de, sonunda Ulusu'yu görevden feragat ettirmiştir. Ulusu görevi emekli Orgeneral Turgut Sunalp'e devretmiş ve çalışmalarını tamamlayan Turgut Sunalp, Milliyetçi Demokrasi Partisi'ni (MDP) 16 Mayıs 1983'te kurmuştur (Milliyet, 16 Mayıs 1983, s.1). Sunalp tanınan bir isim olmadığından Evren'in içine hiç sinmemiş, "keşke biz bir parti kursaydık" fikrini doğurmuştur (Evren, 1991, s.134-137). Konsey lider olarak kendilerinin belirlediği asker kökenli kişiyi seçse de, seçilen o liderin

iktidara gelmek için umut bağladığı güç AP tabanı olmuştur. Sunalp'ın görüşme isteğine Demirel'in hem yanaşmaması hem de *tapulu arazime gecekondulu yaptırılmam*, diyerek tepkisini göstermesi, bu beklentiyi boşa çıkarmıştır (Çavuşoğlu, 2007, s.170. Hale, 2014, s.313).

MDP kadrolarında bürokrat ve akademisyenler ağır basmıştır. Genel Başkan Sunalp kadrosuna olan güvenini: “*Bir değil, beş Bakanlar Kurulu çıkaracak kadro kurduk*” diyerek göstermiştir. Sunalp genel seçimlere yaklaşırken birtakım vaatlerde bulunmayı da ihmal etmemiştir. Ahlakla ters yayın ve hareketler hariç bir basın affı yanında, tek başına iktidara gelmesi halinde askerlik süresini de kısaltacağını vaat etmiştir (Yalçın, 2018, s.470). Sunalp, partisinin kadrolarına olan güveninin yanında, Cumhurbaşkanı Evren ve Milli Güvenlik Konseyi'nden aldığı destek ile iktidara en yakın parti imajı vermiştir. Seçimlere az bir süre kala Anavatan Partisi'nin yükselişi üzerine, Evren'den olaya müdahale etmesini istemiştir. Evren'in gerek yurt gezilerinde gerekse 4 Kasım'da TRT ekranından yaptığı konuşmada, Milli Güvenlik Konseyi icraatlarını devam ettirecek ve memleketi bir daha kargaşa ortamına sürüklemeyecek bir iktidar vurgusu yapması, MDP'ye açık destek olarak yorumlanmıştır (Milliyet, 5 Kasım 1983, s.8). Sunalp bu desteğe güvenerek, daha kuruluş aşamasında Milli Mücadele döneminden ve Mustafa Kemal'den esinlenerek, Bakanlar Kurulu'na İcra Vekilleri Heyeti demeyi tercih etmiştir. Bu duruma hayret eden partililer, daha seçim bile yapılmamışken genel başkanlarının Bakanlar Kurulu'ndan bahsetmesinin sebebini araştırırken; Sunalp, kendine düşenin partiyi kurmak olduğunu, gerisinin kendisine partiyi kurduranların işi olduğunu söylemiştir. Sıra partinin amblemini bulmaya geldiğinde, ressam Orhan Peker'in horoz adlı tablosu ilham kaynağı olmuş, sağ ayağı önde olan horoz resmedilerek partinin amblemi belirlenmiştir (Doğan, 1985, s.323-327).

8.2. Anavatan Partisi (ANAP)

24 Ocak 1980 ekonomik kararları ile faizlerin serbest bırakılmasının ardından, hükümetin uyguladığı düşük faizler ortadan kalkmış ve faizler fırlamıştır. Bankalar, bankerler karşında rekabet gücünü yitirmiş ve faiz karşılığı para toplama işi bankerlere kalmıştır. Fakat 1981 sonbaharı geldiğinde ortaya çıkan sonuç, bankaların ve bankerlerin vaat ettiği faizi vermeye yetecek kadar para kazanılamayacağını göstermiştir. Mali piyasada oluşan bu açık karşısında bankerler kaçarken, geride kalan 220.000 banker mağdurunu yatıştırmak için hükümet önlemler almıştır. Bu önlemler piyasaları biraz rahatlatırsa da, hükümet içindeki bunalım artmıştır. Başbakan Ulusu'nun, Maliye Bakanı Kaya Erdem'in yerine Adnan Başer Kafaoğlu'nu

getirmekteki ısrarı, Turgut Özal ve Kaya Erdem'in 15 Temmuz 1982 tarihinde istifasıyla sonuçlanmıştır (Hale, 2014, s.303-304).

Anayasada parlamenter düzene dönüleceği, siyasi partilerin kurulmasına izin verileceği yer aldığından, anayasanın bu izninden faydalanıp parti kurmaya niyetlenenlerden birisi de Turgut Özal olmuştur. Özal, bu niyetini Evren'e açarak parti kurması halinde ordunun tavrının ne olacağını anlamaya çalışmıştır. Evren, bir parti kurması halinde siyasi yasağa tabii tutulmayacağını, ancak çok parti kurulmasına da karşı olduklarını söylemiştir. Evren'in bu cevabına karşılık Özal'da, partisini parlamentoda denge unsuru olacak küçük bir parti olarak nitelendirmiştir (Doğan, 1985, s.198-199).

Bu süreçte Özal zayıflamak için Amerika Birleşik Devletleri'ne gitmiştir. Washington Büyükelçisi Şükrü Elekdağ, Özal şerefine verdiği yemekte, IMF ve Dünya Bankası başkanları da dâhil davetteki önemli ekonomik çevrelere Özal'ın parti kuracağını açıklamıştır. Özal'ın davetteki açıklamaları sonrasında bu ekonomik çevreler, *"Türkiye'den 20 milyar dolar alacağımız var. Bize bu paranın faizleriyle birlikte tamamının ödeneceğini garanti eden, eskiden beri kendisini tanıdığımız Özal'ı elbette sonuna kadar destekleriz. Siz bizim yerimizde olsanız farklı davranırdınız."* diyerek destek mesajı vermişlerdir. Özal, Amerika dönüşü sadece Evren ile değil MGK'nın diğer dört üyesi ile de görüşerek destek ve iznini almıştır (Doğan, 1985, s.227-229). Emekli General Alexander Haig'in Evren'i ziyaret ederek Özal'a olan desteğini bildirmesi de Özal için çok geçerli bir referans olmuştur (Ahmad, 1995, s.265).

Ayrıca Evren'in 4 Kasım 1983 tarihinde TRT'de yaptığı konuşmada, *"MGK icraatını sürdüreceğ bir yönetimi seçeceğinize inanıyorum"* demesi Milliyetçi Demokrasi Partisi'nden çok Anavatan Partisi'nin işine yaramıştır (Aydın & Taşkın, 2017, s.347). Evren daha sonra bu konuşmayı niçin yaptığını şöyle açıklamıştır: *"...aslında ben o konuşmayı milletime mesaj vermek için yaptım. Çünkü Özal'ın yurt sathında yaptığı konuşmalarda dikkat ediyordum, sanki her şeyi kendisi yapmış gibi, öyle takdim ediyordu. Ona çok sinirlendim. Evet, birçok kararlar alınıyordu, ama her karar bizden geçiyordu. Bizim hayır dediğimiz karar yürürlüğe giremiyordu ki. O halde böyle şeyler söyleyince onu halka ikaz edeyim de ona göre oy versinler dedim. Başka bir niyetim yoktu."* (trtarsiv.com, 15.01.2019). Bununla birlikte askerlerin seçimlerde açıkça olmasa da Halkçı Parti ve Milliyetçi Demokrasi Partisi'ni desteklemeleri, Özal'ın diğerlerinden daha demokratik bir görünüm kazanmasına vesile olmuştur (Zürcher, 2010, s.407). Ayrıca MDP lideri Sunalp'in devleti öne çıkaran söylemleri, Halkçı Parti lideri Calp ve

Sunalp'in asker ile olan yakın ilişkileri, bu iki partiye eksi puan olarak yansımıştır (Ahmad, 1995, s.266).

9. SOLDA SİYASİ GELİŞMELER VE PARTİ KURMA ÇALIŞMALARI

Sağda parti kurma çalışmaları Demirel'in gizli liderliğinde devam etse de, solda Ecevit için aynı şey söylenemez. Ecevit, iktidarda bir askeri cunta varken siyasete dönmenin yarar getirmeyeceğine inanmıştır. (Hale, 2014, s.314). Solda parti kurma çalışmaları Sosyal Demokrat Güç (SDG) Hareketi ile tabandan hareketlendirilmeye çalışılırken, kurulacak partinin literatüründen sol sözcüğü çıkarılarak demokrat sözcüğü tercih edilmiştir. Ecevit'in liderliğinde ısrar edilmese de tek bir partinin çatısı altında toplanma fikri ağırlık kazanmıştır. Liderlik için Mustafa Üstündağ, Necdet Uğur, Deniz Baykal, Ali Topuz ve İsmail Hakkı Birler etrafında gruplaşmalar yaşanmıştır.

Liderlik yarışında İsmail Hakkı Birler ve Mustafa Üstündağ kurulacağını düşündükleri partiler için ilke ve projeler hazırlayıp bunları kamuoyu ile de paylaşmışlardır. Parti kurmak için gruplaşmalar bunlardan ibaret kalmamış, Çağlar Kırçak diğerlerine göre daha solda bir parti kurmayı planlarken, İstanbul'dan İsmail Cem ve çevresi de yarışa katılmıştır. Kapatılan CHP'nin kalan bakiyelerinin Ankara'da giriştiği parti kurma çalışmalarında alınan kararlar, ülke 12 bölgeye ayrılarak her bölgeden 10'ar temsilci seçilip Ankara'ya gönderilmesine karar verilmiştir (Doğan, 1985, s.237-244).

Solu temsil edecek bir parti için bu kadar yoğun çalışmalar olsa da bu partide lider olarak görülmek istenen Ecevit, demokrasi olmayan bir yerde siyaset yapamayacağını söyleyerek parti işlerine sıcak bakmamıştır. İsmail Cem, Çağlar Kırçak, ve Aydın Yalçındağ'ın parti kuracakları duyulmaya başlanmış fakat etrafında birlik sağlanan isim Erdal İnönü olmuştur (Evren, 1991, s.154). İnönü 29 Nisan 1983 tarihinde politikaya girmeyeceğini açıklasa da, fikrinden vazgeçmesi çok uzun sürmemiştir (Milliyet, 29 Nisan 1983, s.1). Siyasete girme fikrinin ardından Erdal İnönü, Evren'e giderek bu girişimi hakkında bilgi vermiştir⁴. İnönü, 6 Haziran 1983 tarihinde Cahit Külebi, Türkan Akyol, Cahit Talas, Erol Köse ve arkadaşlarının kurucu kadrolarında yer alarak kurduğu Sosyal Demokrasi Partisi'nin genel başkanlığına getirilmiştir. Bu parti Milli Güvenlik Konseyi tarafından veto edilmesine kadar görevini yürütmüştür (Yücel, 2005, s.69-70).

9.1. Halkçı Parti (HP)

Düşünülen iki partili parlamentoda sağ partiyi kurma işlemleri tamamlandıktan sonra sıra sol ve sosyal demokrat oylara aday partiyi kurdukmaya gelmiştir. Böyle bir parti için, İsmet Paşa'nın kalem müdürü, Bülent Ecevit'in İzmir Valisi, Konsey döneminin Başbakanlık Müsteşarı Necdet Calp uygun bir isim olarak düşünülmüştür. Necdet Calp bu fikre sıcak bakmış, bu niyetini hem Başbakan Ulusu'ya hem de Cumhurbaşkanı Evren'e açmış ve olumlu cevap aldıktan sonra partisini kurmak için emeklilik işlemlerini başlatmıştır (Doğan, 1985, s.234). Calp partisini kurmayı hızlandırmanın yanında, Ecevit'ten de bir randevu talep etmiştir. Calp'in görüşme talebini kabul eden Ecevit, bu görüşmenin gizli kalmasını istese de Calp görüşmenin duyulmasında bir sakınca görmemiş ve evinde Ecevit'i ziyaret etmiştir. Daha sonra Ecevit'in Calp'a desteği olarak algılanan bu ziyaret ile ilgili olarak Ecevit, herhangi bir parti ile alakası olmadığı yönünde bir demeç vermiştir (Doğan, 1985, s.265-270). Kuruluşunu 25 Mayıs 1983'te tamamlayan partisinin kurucuları arasında, Bahriye Üçok, Mucip Ataklı gibi sol ideolojiye yakın isimler de yer almıştır. Partinin seçim öncesi aldığı az sayıda vetolar ve kurucusu olan Calp'in sürekli Milli Güvenlik Konseyi üyeleri ile görüşmesi, partinin icazetli parti olduğu fikrini doğurmuştur (Yücel, 2005, s.69. Sarıbay, 2010, s.57).

Kurulan, kapatılan partiler ve vetoların ardından, Milli Güvenlik Konseyi seçimlere katılmaya hak kazanan partileri açıkladığında partiler için yeni bir süreç başlamıştır. Seçime girecek partilerin, en az 30 kurucu üye tespit ettikten sonra en az 34 ilde örgütlenmelerini 24 Ağustos 1983 tarihine kadar tamamlamış olmaları, geçmeleri gereken diğer bir sınav olmuştur. Ayrıca Milli Güvenlik Konseyi, seçime girmesine onay verilen partilerin milletvekili adaylarını, en geç 2 Eylül 1983 tarihine kadar Yüksek Seçim Kurulu'na bildirmiş olmalarını zorunlu kılmıştır. Bu süreçte vetoya takılma ihtimali olan partilerin yaşadığı diğer bir sorun, insan ve maddi kaynak sıkıntısı olmuştur. Partiler maddi kaynak sıkıntısını bağışlar ve sırdaş hesap yolları ile çözmeye çalışmıştır (Doğan, 1985, s.364-369).

Milli Güvenlik Konseyi, Milliyetçi Demokrasi Partisi'nden 74, Halkçı Parti'den 89 ve Anavatan Partisi'nden 81 adaya veto uygulayarak, tüm partilere eşit mesafede olduğunu kanıtlamaya çalışmıştır (Aydın & Taşkın, 2017, s.346). 7 Kasım 1983 günü sandıklar açıldığında şaşkınlıklar, hayal kırıklıkları ve sevinç bir arada yaşanmıştır. ANAP aldığı %45,1 oy oranı ile 212 milletvekili çıkarıp birinci parti olurken, ordunun desteğini arkasına almış olan MDP %23,3 ile 71 milletvekili; HP ise %30,5 oy alarak 117 milletvekilliği kazanmıştır. (ysk.gov.tr, 20.01.2019). 7 Kasım

1982’de darbe anayasasına %92 oy vermiş halkın, ordunun desteklediği parti yerine ANAP’a oy vermesi, Özal’ı siyaseti sivilleştirilmesi umuduyla iktidara getirdiği yorumlarının yapılmasına sebep olmuştur (Kozanoğlu, 2015, s.14-15).

10. SONUÇ

1960 darbesi sonrasında ordu, devlet içinde sadece ordu olarak kalmamıştır. Darbe sonrası kurduğu Ordu Yardımlaşma Kurumu (OYAK) ile ekonomik, Milli Güvenlik Kurulu (MGK) ile de siyasal gücünü arttırmıştır. Elde ettiği bu ekonomik ve siyasi gücünü korumak adına devlet örgütü üzerindeki etkisini giderek arttırmıştır. Bu süreçte; siyasilerin baş gösteren sosyal ve ekonomik hoşnutsuzluğu, kendi ideolojileri çerçevesinde oya dönüştürmeye çalışması, siyasi gerginliği daha da arttırmıştır. Bu gerginlik ve hoşnutsuzluklar, yetmişlerin sonunda adeta orduyu müdahaleye çağıran boyutlara ulaşmıştır. Ordu için de beklenen zaman geldiğinde, 12 Eylül Darbesi gerçekleşmiştir. Darbe sonrası anarşinin durdurulması adına, hukuk devletinden ödün verilerek yapılan geniş çaplı tutuklamalar ve gözaltılar sonrası yaşananlar, günümüze kadar 12 Eylül dönemi için yapılan eleştirilerin başında yer almıştır. Darbe yapıldığında zaten var olan sıkıyönetime rağmen, anarşinin niçin durdurulmadığı ya da durdurulamadığı sorusu hep sorulmuştur. Ordu 1961 Anayasasının getirdiği kısıtlayıcı hükümleri gerekçe göstermiş ve darbe sonrası uyguladıkları yöntemlerin, 1961 Anayasası yürürlükte iken yapılamayacağını altını çizmiştir. Yönetimin kim tarafından yürütüleceği darbenin hemen ertesinde kamuoyuna duyurulmuştur. Fakat darbenin gerekçesi, yönetim boşluğunu doldurmaktan ziyade, yoğunlaşan anarşiyi ortadan kaldırmak için yapıldığı, asker tarafından en temel neden olarak vurgulanmıştır. Dolayısıyla anarşinin kaynağı olarak görülen sendikalar ve gençlik hareketleri ilk hedef olmuştur. 12 Eylül yönetimi, bu süreçte sadece siyasi arenada değil, toplumun her alanında kendini hissettirecek uygulamalara imza atmıştır.

Darbe sonrasında yeni yönetim; önceliğini 1961 Anayasasına ve anayasadaki yasal haklarını kullandıklarını iddia eden örgütleri, dernekleri ve sendikaları denetim altına almaya vermiştir. Üç yıl boyunca sürdürdüğü siyasetçi kimliğinden sıyrılıp, kışlasına dönmeden önce yeni bir anayasa hazırlatma süreci başlatmıştır. Askerlerin hep eleştirdiği 1961 Anayasası’nın aksine, devlet-birey ilişkisinde devleti etkin kılan bir anayasal düzen hedeflemiştir. Askerlerin kurduğu ve devam etmesini istediği yeni düzenin temel hukuki dayanağını oluşturan 1982 Anayasası, halk oylamasında yüksek bir kabul oyu aldıktan sonra, sivil siyasetin öne açılmıştır. Fakat sivil siyasete izin verilmesi, askerlerin siyasetten tamamen çekilmesi sonucunu

doğurmamıştır. Kourdurup desteklediği parti, kendi izni dışında kurulan partilere uyguladığı vetolar ve eski siyasileri siyasetten bir süre men eden yasalar, bu niyetini gösteren en önemli gelişmelerdir. Tüm bunlara rağmen 6 Kasım 1983 Seçimi sonrasında, desteklediği partinin aksine, seçime girmesine izin verse de seçimi kazanacağına pek ihtimal vermediği bir partinin iktidara tek başına gelecek oranda oy almasının şaşkınlığını yaşamış, bununla birlikte bu gerçeği de kabullenmek zorunda kalmıştır.

12 Eylül yönetimi, bölünmüş halkın bir an evvel bulunacak ortak bir payda da birleştirilmesini hedeflemişse de, uygulamaların siyaset kurumu ve sivil toplum üzerindeki yıkıcı etkisi çok daha belirgin olmuştur. Darbe sonrasında tüm siyasi partilerin kapatılması, Türkiye'nin siyaset geleneğinde büyük bir boşluk doğurmuş, sivil toplum örgütlerine vurulan darbe ise günümüzde dahi etkisini hissettiren örgütsüz toplumu ortaya çıkararak, demokrasiyi belli dönemlerde tekrarlanan seçimlerden ibaret, şekilsel bir uygulamaya mahkûm etmiştir.

11. KAYNAKLAR

- 12 Eylül Öncesi ve Sonrası. (1981). Milli Güvenlik Konseyi Genel Sekreterliği. Ankara.
- Ahmad, F. (1995). *Modern Türkiye'nin oluşumu*. İstanbul: Sarmal Yayınevi.
- Arcayürek, C. (1986). *Cüneyt Arcayürek açıklıyor-8: Müdahalenin ayak sesleri*. İstanbul: Bilgi Yayınevi.
- Aydın, S. & Taşkın, Y. (2017). *1960'dan günümüze Türkiye tarihi*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Birand, M. A. & Yalçın, S. (2001). *The Özal: Bir davanın öyküsü*. İstanbul: Doğan Kitap.
- Birand, M. A., Dünder C. & Çaplı B. (2009). *12 Mart: İhtilalin pençesinde demokrasi*. Ankara: İmge Yayınları.
- Birand, M. A. 12 Eylül Belgeseli 7. Bölüm: Darbe Günlüğü (32. Gün Arşivi).
- Birand, M. A. 12 Eylül Belgeseli 8. Bölüm: 12 Eylül'ün Bilançosu (32. Gün Arşivi).
- Birand, M. A. 12 Eylül Belgeseli 9. Bölüm: Demokrasiye Dönüş (32. Gün Arşivi).
- Boratav, K. (1988). *Türkiye iktisat tarihi (1908-1985)*. İstanbul: Gerçek Yayınevi.
- Bölügiray, N. (1991). *Sokaktaki Askerin Dönüşü: 12 Eylül Yönetimi Dönemi*. Ankara: Tekin Yayınevi.
- Çavuşoğlu, H. (2009). Merkez sağda 27 Mayıs ve 12 Eylül sonrası partileşme. *Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Cilt 12, Sayı 22, 165-178.
- Çavuşoğlu, H. (2007). 12 Eylül ve merkez sağ. *Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Yıl: 2007/2, Sayı: 6, 183-201.
- Çölaşan, E. (1983). *24 Ocak: Bir dönemin perde arkası*. İstanbul: Milliyet Yayınları.
- Doğan, Y. (1985). *Dar sokakta siyaset (1980-1983)*. İstanbul: Tekin Yayınevi.
- Erhan, Ç. & Arat, T. (2010). *Türk Dış Politikası: Kurtuluş Savaşından bugüne*

- olgular, belgeler, yorumlar (1980-2001)*, C. 2, Baskın Oran (Ed.). Avrupa Topluluklarıyla İlişkiler içinde (ss.83-85). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Evren, K. (1991). *Kenan Evren'in anıları 1*. Yayın Yeri Belirtilmemiş: Milliyet Yayınları.
- Evren, K. (1991). *Kenan Evren'in anıları 2*. Yayın Yeri Belirtilmemiş: Milliyet Yayınları.
- Evren, K. (1991). *Kenan Evren'in anıları 3*. Yayın Yeri Belirtilmemiş: Milliyet Yayınları.
- Evren, K. (1991). *Kenan Evren'in anıları 4*. Yayın Yeri Belirtilmemiş: Milliyet Yayınları.
- Hale, W. (2014). *Türkiye'de Ordu ve siyaset*. İstanbul: Alfa Yayınları.
- Karatepe, Ş. (1997). *Darbeler, anayasalar ve modernleşme*. İstanbul: İz Yayınları.
- Karpat, K. (2015). *Osmanlı'dan günümüze asker ve siyaset*. İstanbul: Timaş Yayınları.
- Kongar, E. (1993). *12 Eylül kültürü*. İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Kozanoğlu, C. (2015). *Cilalı imaj devri:1980'lerden 90'lara Türkiye ve starları*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Kurtbaş, İ. & Soysüren, A. H. (2017). Mefluc devlet idaresinden kudretli devlete: 12 Eylül yönetiminin siyasi kültürü bağlamında anayasa yapım politikası. *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*. S.1, Cilt:27, 63-84.
- Milliyet, 3 Ocak 1980, 7 Eylül 1980, 13 Eylül 1980, 15 Eylül 1980, 22 Eylül 1980, 12 Ekim 1980, 29 Nisan 1983, 16 Mayıs 1983, 5 Kasım 1983.
- Özsoy, Ş. (2010). *1982 Anayasasının yapım süreci*. İstanbul: On İki Levha Yayıncılık.
- Sakallıoğlu, Ü. C. (1996). 1983-1994: Siyasal parti topografyası. *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi: Yüzyıl Biterken*, 15, 1248.
- Sarıbay, A. Y. (2010). *99 soruda siyasi partiler*. İstanbul:
- Yalçın, A. K. (2018). Türk siyasal hayatında Milliyetçi Demokrasi Partisi (1983-1986). *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi*. Yıl:6, S.75, 462-477.
- Yücel, M. S. (2006). *Türkiye'nin siyasal partileri (1859-2005)*. İstanbul: Alfa Yayınları.
- Zürcher, E. J. (2010). *Modernleşen Türkiye'nin tarihi*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Resmi Gazete. (1980). 12 Eylül, Sayı: 17103.
- Resmi Gazete. (1983). 25 Nisan, Sayı: 18027.
- <http://www.tuik.gov.tr>, Türkiye İstatistik Kurumu Halk Oylaması Sonuçları: 2007, 1988, 1987, 1982, 1961;
- <http://anayasa.gov.tr>
- <http://www.trtarsiv.com/izle129274/kenan-evren-in-4-kasim-1983-tarihli-konusmasi-hakkindaki-roportaji>
- <http://www.ysk.gov.tr/>